

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
на правах рукопису

КОКОРСЬКА Ольга Іванівна

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК МІСТ ДОНБАСУ
(Друга половина 20-х-30-ті роки ХХ ст.)

Спеціальність 07.00.02 - Історія України

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1995

АВ 32.76

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі загальної історії гуманітарних факультетів Київського університету ім. Тараса Шевченка

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор,
Заслужений працівник вищої школи України
Я.С.КАЛАКУРА

Офіційні опоненти – доктор історичних наук, професор
В.Ф.КОЛЕСНИК

кандидат історичних наук
С.А.КОКІН

Провідна організація – Східноукраїнський державний університет

Захист відбудеться "11" вересня 1995 р. о 10 год.
на засіданні спеціалізованої ради Д.068.18.06 при Київському
університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 252017, Київ – 17,
вул. Володимирська, 64, ауд.349.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці
університету.

Автореферат розіслано "11" листопада 1995 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради,
кандидат історичних наук, доцент

М.О.РУДЬ

Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел та літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, вказується на те, що сучасний період національно-державного будівництва України супроводжується активним підвищенням інтересу широкої громадськості до пізнання власної історії, об'єктивного висвітлення минулого країни, її регіонів, міст. Нагальним завданням також є оптимізація загальнонаціональних і регіональних інтересів, врахування особливостей регіонів, а значить і вивчення специфіки їх історичного розвитку, складу населення, економічних, соціальних та культурних перетворень.

З огляду на історичну ретроспективу міста завжди посідали чільне місце у житті суспільства, в становленні державності, і ця тенденція не вазнала істотних змін на сучасному етапі. Всебічне дослідження міст стає необхідною передумовою для прогнозування можливих політичних ситуацій. Аналіз перебігу сучасних подій свідчить, що стан соціальної сфери, яка охоплює інтереси всіх верств міського населення, умови праці та рівень задоволення побутових, культурних потреб, впливає не тільки на економіку, але й на політичний клімат. Соціальна стабільність міст - один із важливих чинників стабільності держави в цілому.

Суспільство породжує місто як особливу форму існування, а воно виступає природним середовищем, у якому протікають політичні, соціально-економічні процеси, є одним із важливих факторів формування людини, виконує функцію успадкування культури від покоління до покоління. Без всебічного дослідження соціального розвитку міст неможливо відтворити повну і цілісну картину історії суспільства.

Під цим кутом зору значний інтерес становить Донбас як важлива індустріальна база, один із найбільш урбанізованих районів України. Найвищі темпи зростання міських поселень у регіоні виявились уже в другій половині 20-х-30-ті роки, коли здійснювалась форсована індустріалізація, утверджувався тоталітарний режим, відбувались глибинні процеси в соціальному розвитку шахтарського краю. Звернення до вказаних питань стає досить актуальним не лише з науково-пізнавальної точки зору, а й у контексті виявлення підвалин до розуміння сучасних проблем і пошуку шляхів їх розв'язання.

Об'єктом дослідження є соціальна підсистема міст, яка охоплює житлово-комунальне господарство, громадське харчування, народну освіту, охорону здоров'я, побутове обслуговування населення, пасажирський транспорт, культуру тощо, а також міський соціум індустріальних центрів Донбасу, що на кінець 30-х років мали населення понад 50 тис. чоловік. (Відсутність широкого кола статистичних даних, обмежений характер переписів 30-х років не дають можливості однаковою мірою дослідити усі міські поселення).

Предметом дослідження є історичні тенденції розвитку міст, кількісні та якісні зміни у складі населення, в соціальній інфраструктурі.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють другу половину 20-х-30-ті роки, для яких характерні високі темпи зростання міських поселень Донецького басейну, складання їх мережі за умов бурхливого розвитку промисловості. Матеріали перепису населення 1926 року, як найбільш ґрунтовного, а також переписів 30-х років, дають можливість простежити динаміку урбанізованості Донбасу в умовах формування тоталітарного режиму, виявити зрушення в соціальній сфері міських поселень, які й надалі впливали на її стан.

Географічні межі дослідження визначаються історичною назвою Донбас, як частиною території України, що в другій половині 20-х років окреслювалась трьома округами гірничого району: Артємівським, Луганським та Сталінським. Після зміни адміністративного устрою - утворення Донецької області - саме в нею ототожнювався Донбас. Внаслідок поділу Донецької області на Сталінську та Ворошиловградську в 1938 році назва Донбас стала вживатись до обох областей.

Ступінь наукової розробки проблеми. Серед об'єктів історичного пізнання українське місто, зокрема періоду другої половини 20-х-30-х років, є одним з недостатньо досліджених в історіографії. Подібно до того, як у процесі економічного розвитку країни відбувалось зміщення в бік технократичних підходів і була недооцінка соціальної сфери, в радянській історичній науці намітилось явне відставання у дослідженні вказаних проблем. Був відсутній комплексний підхід у їх вивченні, в зв'язку з чим можна вести мову лише про праці з окремих питань, що стосуються соціального розвитку міст. Найвну літературу з певною долею умовності можна поділити на історичну, соціологічну, демографічну, економічну, культурологічну тощо.

Перші кроки у вивченні міст на основі узагальнення матеріалів переписів були зроблені в 20-ті роки. Так, в оригінальному дослідженні А.Хоменка (1) дана узагальнююча характеристика складу міського населення України, зроблена спроба простежити зміни у структурі населення, зайнятого в промисловості і сільському господарстві, відображена тенденція зростання кількості мешканців міст Донбасу, які не пов'язані з селом безпосередніми господарськими зв'язками.

У праці І.К.Вологодцева (2) були закладені підвалини для вивчення особливостей урбанізації України, її динаміки. Автор подав демографічну характеристику міського населення, проаналізував зміни в його соціальній структурі на середину 20-х років.

Цікаві розвідки щодо складу міського населення зробили демографи, найбільш ґрунтовними з яких є праці, побудовані на матеріалах перепису 1926 року. В дослідженні А.Гіршфельда (3) розглянуті міграційні процеси в Україні, виявлені їх особливості в Донецькому басейні, зокрема, збільшення представників Росії, ряду місцевостей Білорусії та Бессарабії серед імігрантів міст. Переміщення переважно російського населення в міста Донбасу простежує і А.Хоменко (4), подаючи разом з тим важливі статистичні дані про національний склад мешканців міст гірничого краю (5).

У 30-ті роки внаслідок обмеженого характеру переписів 1937 та 1939 років і заборони оприлюднення всіх їх результатів публікації фахівців фактично відсутні. Винятком є стаття

- 1.Хоменко А. Сучасне українське місто в класовому відношенні (Спроба соціальної характеристики). - Харків, 1925.
- 2.Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины. - Харьков, 1930.
- 3.Гиршфельд А. Миграційні процеси на Україні (В світлі перепису 1926 року). - Харків, 1930.
- 4.Хоменко А. До питання про доплив населення в Донбас // Вісник статистики України. - 1928. - № 3. - С.100-104.
- 5.Хоменко А. Населення України 1897-1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17.XII.1926 р.- Харків, 1927; його ж. Національний склад людности УСРР.-Харків, 1929.

П.І.Пустохода (1), що побачила світ лише в 1991 році. Вона становить інтерес конкретним аналізом статистичного матеріалу, порушеною проблемою та підходами до її вирішення. Автор показує темпи зростання міських поселень в Україні, визначає Донбас як найбільш урбанізований район на кінець 30-х років.

З використанням даних комунальної статистики написані праці, що досліджують стан міської соціальної інфраструктури. Серед них колективні праці "Жилищное хозяйство Украины" (2) та "Комунальне господарство міст України" (3), які побудовані на багатому фактичному матеріалі і відображають стан та перспективи розвитку житлово-комунального господарства Донбасу. В 20-ті роки були проведені дослідження з проблем матеріально-побутового становища робітників. Їх автори на матеріалах вивчення бюджетів робітничих сімей доводять підвищення життєвого рівня робітників у другій половині 20-х років. Разом з тим вони вказують на зростаючу напруженість бюджету робітничих сімей внаслідок того, що витрати випереджали рівень реального заробітку (4).

Загострення житлової проблеми в міських поселеннях Донбасу знайшло відображення в статтях І.Вологодцева та І.Каплунова і Д.Букштейна (5).

Окрему підгрупу становлять праці Л.М.Сабосовича, М.А.Мілютіна, М.Борисенка, М.Пижова, Я.П.Левченка, В.А.Лободи та ін., що з'яви-

-
1. Пустоход П.И. Динамика урбанизованности Украины в 1897- 1939 гг. // Миграция и урбанизация населения (на материалах Украины и Польши) / АН Украины. Ин-т економики; Отв. ред. А.У.Хомра, П.Эберхардт. - К., 1991. - С.74-82.
 2. Местецкий Я., Сигал Б., Георгиевский Г. Жилищное хозяйство Украины. - Харьков, 1929.
 3. Вологодцев И., Каплунов И. Комунальне господарство міст України. - Харків, 1930.
 4. Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925-1927 гг. - Харьков, 1928; Буянов М. Робітничі бюджети на кінець 1927 року (За попередніми даними) // Вісник статистики України. - 1928. № 1. - С. 29-40.
 5. Вологодцев И. Житлові умови міської людності по соціальних групах // Вісник статистики України. - 1928. - № 3. - С. 91-99; Каплунов Д., Букштейн Д. Житлові умови міського пролетаріату УСРР // Вісник статистики України. - 1930. - № 6. - С. 54-63.

лись у кінці 20-х на самому початку 30-х років (1). У них окреслювались контури "соціалістичного міста", давались рекомендації щодо утворення нових типів поселень. На цих працях позначились як пошуки шляхів створення оптимального поселення, так і вплив дискусії про розселення за умов побудови нового суспільного ладу. Значний інтерес викликає праця заступника голови урядової комісії з будівництва нових міст у Донецькому басейні В.Вікторова (2). Грунтуючись на матеріалах роботи комісії, вона відрізняється великою інформаційною насиченістю стосовно перспектив будівництва, джерел фінансування.

У цілому ж праці, що з'явилися у другій половині 20-х та на самому початку 30-х років, містять цінні узагальнення з окремих проблем соціального розвитку міст Донбасу і, незважаючи на відсутність спроб цілісного сприйняття міста як об'єкта дослідження та недостатню глибину наукового аналізу, мають важливе значення завдяки використанню та опрацюванню їх авторами матеріалів первинної статистичної звітності, бюджетних обстежень.

У 30-40-х роках внаслідок змін у політичній та ідеологічній ситуації, що визначались зміцненням режиму одноосібної влади, поодинокі дослідження з питань соціального розвитку суспільства підганялись під оцінки короткого курсу "Історії ВКП(б)", а проблемами соціальної сфери міських поселень майже не розглядались.

Тільки після XX з'їзду КПРС, зокрема в 60-ті роки, коли почали розробляти плани соціального розвитку міст, останні знову стають об'єктом дослідження. З'явилися праці, присвячені вивченню урбанізації СРСР, України. Досить цікавими в контексті досліджен-

-
1. Сабсоч Л.М. Города будущего и организация социалистического быта. - М., 1929; Милютин Н.А. Проблемы строительства социалистических городов. Основные вопросы рациональной планировки и строительства населенных мест СССР. - М.-Л., 1930; Ворисенко М. Будівництво соціалістичних міст. - Харків, 1930; Левченко Я.П., Лобода В.А. Спроба економічного обґрунтування нових міст. - К., 1931; Пыжов Н. Советский город завтра. - М., 1929; Селівановський Л.М. Радянське місто сьогодні й завтра. - Харків, 1931 та ін.
2. Вікторова В. Соціалістичні міста Донбасу. - Харків, 1930.

ня є праці Ю.І.Питюрєнка (1), в яких, зокрема, розглядаються економіко-географічні проблеми урбанізації, комплексно аналізується формування міської мережі Донбасу в тісному зв'язку з освоєнням природних покладів регіону.

Свідченням поживлення наукового інтересу до історії населених пунктів стала поява свого роду унікального видання - багатомної "Історії міст і сіл УРСР". Книги, присвячені Донецькій та Луганській областям (2) відзначаються досить високим рівнем інформаційної насиченості, багатим статистичним та фактологічним матеріалом. Але надмірна ідеологізація, притаманна тому часові значною мірою сприяла відверненню уваги дослідників від проблем соціальної сфери. І це не випадково, так як коло дослідницької діяльності авторів обмежувалось рамками "побудованого" на той час соціалізму.

Цей же недолік притаманний для досліджень історико-партійного характеру, акцент у яких робився виключно на ролі більшовицької партії в поліпшенні житлово-побутових умов населення, його матеріального добробуту (3).

Ряд розвідок з історії окремих міст належать дослідникам Донецького краю. Проте в своїй більшості ці роботи носять довідковий характер і мають на меті ознайомлення з історією конкретного населеного пункту і питання соціальної сфери висвітлюються побіжно, в руслі поширених у той час оцінок

-
- 1.Питюрєнко Е.И. Типы поселений Донецкой области и перспективы их развития //География населения в СССР. Основные проблемы. - М.-Л., 1964. - С.168-182; Його ж. Развитие міст і міське розселення в Українській РСР. - К., 1972.
 - 2.Історія міст і сіл Української РСР: У 26-ти т. Голов.ред. колегія: П.Т.Тронько (голова) та ін. Донецька область /Ред. колегія: П.О.Пономарьов (голова) та ін.- К.,1970; Луганська область /Ред. колегія: Ю.Ф.Пономаренко (голова) та ін.-К.,1968.
 - 3.Див., напр.: Мальцев Н.И. Рабочий класс Донбасса и социалистическая индустриализация (Борьба партийных организаций за культурно-технический прогресс в 1926-1937 гг.).-К., Донецк, 1976; Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации /Редкол.: Л.Г.Шараев (пред.) и др. - К., 1979; Очерки истории Донецкой областной партийной организации /Г.П.Ерхов (рук.) и др. - Донецк, 1978.

розвитку радянського суспільства (1).

Окремі питання соціального розвитку міст знайшли відображення в узагальнюючих працях з історії радянського суспільства, але наявні у них відомості носять фрагментарний характер, пов'язані насамперед з історією робітничого класу, його матеріальним забезпеченням (2).

Необхідно зазначити, що різноманітні аспекти історії робітників Донбасу – найчисленнішої частини мешканців міст – широко представлені в історичній науці. Помітним внеском у вивчення джерел поповнення робітників, їх міграції, матеріального становища стала монографія З.Г.Лихолобової (3), в якій на основі широкого кола архівних та статистичних даних, показані умови життя, задоволення побутових, культурних потреб робітників. Однак вона не позбавлена традиційних для свого часу апологетичних стереотипів.

Таким чином, у 60-80-ті роки простежується підвищення інтересу науковців до дослідження різних питань історії міст. Аналіз робіт дає можливість зробити висновок, що панування в історичній науці ідеологічно упереджених схем не дозволяло вченим не тільки підійти комплексно до вивчення історії міст, їх соціального розвитку, але й у висвітленні соціальної сфери дослідники здебільшого орієнтувались на встановлені догматичні канони.

Свій доробок у дослідження проблеми внесли і представники української діаспори, зокрема Т. Сосновий, П.Лаврів, О.Субтельний та ін. Найбільший інтерес становить монографія Б.Кравченка, в якій аналізуються зрушення в соціальній структурі українського суспільства на рівні міста та села. Використовуючи широкий спектр друкованих джерел, автор показав зміни в національному складі шахтарів Донбасу, труднощі в здійсненні політики українізації, русифікаторські прояви серед представників партійно – державного

-
1. Ворошиловград: Ист. очерк /Редкол.: И.Я.Ляхов (пред.) и др. – Донецк, 1974; Донецк: Ист.-краевед. очерк /Руков. авт. кол. С.Ф.Поважный. – Донецк, 1981; Запорожец М.Я. Макеевка: Ист.-краевед. очерк. – Донецк, 1978; Павлик И.С. Горловка: Ист.-эконом. очерк. – Донецк, 1971; Ямковой А.А., Плетенцов Г.А. Коммунарск: Ист.-краевед. очерк. – Донецк, 1972 та ін.
2. Див., напр.: Історія Української РСР: У 8-ти т. – Т.7 –К., 1984.
3. Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928-1937 гг.). – Донецк, 1973.

апарату на місцях, зростання соціальної напруженості в зв'язку з незадовільним продовольчим забезпеченням населення тощо (1).

Відродження української державності посилило тенденцію до правдивого відтворення власної історії. У 90-ті роки внаслідок подолання жорсткого партійного диктату, абсолютизації історичного матеріалізму з його спрощеними схемами значно розширився спектр досліджень, серед яких дедалі більший інтерес викликають праці соціально-історичного плану. Так, на проблемах соціального стану робітників Донбасу в 30-ті роки акцентував увагу М.П.Троян (2), заслугою якого є те, що він, залучаючи архівні і статистичні дані, багато з яких раніше не були в науковому обігу, зробив досить повний аналіз змін у матеріальному забезпеченні робітників. Спробу перегляду консервативних концепцій стосовно культурних процесів 20-30-х років стала стаття Л.С.Трубникової (3), яка простежує деформації в духовному житті населення Донбасу, вплив тодішньої політичної системи на його етнокультурний розвиток.

Вперше в сучасній історіографії місто стає об'єктом дослідження з точки зору соціальної історії в дисертації В.В.Подгаєцького (4). Використовуючи матеріали переписів населення 1923 та 1926 років, автор досліджує зміни в соціальній структурі міського населення України. Методологічні проблеми пізнання міста, взаємодія в цьому процесі різних суспільствознавчих дисциплін висвітлені в дисертації С.Л.Лавриченка, автор якої, зокрема, визначає сферу дослідницької діяльності істориків у галузі пізнання міста, пропонуючи вивчати його як елемент соціальної системи, і як

-
1. Krawchenko V. Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine. - Edmonton, 1987.
 2. Троян М.П. Соціальний портрет робітника Донбасу 30-х років // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. - 1992. - Вип.2. - С.60-68; Його ж. Соціально-економічне становище робітників Донбасу в 30-ті роки. Препр. - Донецьк, 1992.
 3. Трубникова Л.С. Культурные процессы в 20-30-е годы // Новые страницы истории Донбасса: Ст. Кн. 2 /Редкол.: З.Г. Лихолобова (пред.) и др. - Донецьк, 1992. - С.70-89.
 4. Подгаецкий В.В. Социальная структура населения городов Украины в годы непа (опыт многомерного статистического анализа материалов переписей 1923 и 1926 гг.): Автореф. дис... докт. ист. наук. - М., 1992.

соціально явище (I).

Таким чином, аналіз наявних праць свідчить про зростання інтересу до історії міст України, насамперед до проблеми їх соціального розвитку. Однак і на сьогодні відсутні узагальнюючі роботи як стосовно регіонів, так і держави в цілому. Прагнення частково заповнити прогалини у висвітленні цих питань, у першу чергу історичних, і зумовило вибір теми дослідження.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу соціальних зрушень, які відбувались у суспільстві в другій половині 20-х-30-ті роки, виходячи з їх суперечливого характеру, комплексно висвітлити історичні тенденції соціального розвитку індустріальних центрів Донбасу, особливості формування міського соціуму та соціальної інфраструктури.

Для реалізації поставленої мети визначені такі головні дослідницькі завдання:

- виявити провідні тенденції і особливості урбанізації в Донецькому басейні. При цьому основна увага приділяється аналізу динаміки зростання міського населення, впливу міграційних процесів, змінам у національному складі мешканців міст;

- дослідити основні напрями партійно-державної політики щодо розвитку міст шахтарського крек, їх соціальної сфери;

- визначити особливості зрушень у соціальній структурі населення індустріальних центрів;

- проаналізувати розвиток соціальної інфраструктури міських поселень, причини недоліків її розбудови;

- розкрити найбільш характерні риси міського соціокультурного середовища промислових центрів, що склалося за умов форсованої індустріалізації та утвердження тоталітарного режиму.

Методологічною основою дисертації є загальні наукові принципи історизму та об'єктивності. Викладаючи матеріал у проблемно-хронологічному плані, дисертант водночас зверталась і до логічного, ретроспективного, порівняльного методів дослідження. Вивчення міста як об'єкта, що має цілісний характер, зумовило використання методів системного аналізу.

І.Лавриченко С.Л. Город как объект социального познания (Методологический анализ): Автореф. дис...канд. философ. наук.-К, 1990.-С. II.

Джерельна база дослідження включає як опубліковані, так і не введені в науковий обіг документи і матеріали. За походженням, значенням і за змістом для вивчення соціального розвитку міст їх можна поділити на такі групи: документи урядових установ, матеріали партійних, профспілкових та господарських органів, соціально-економічна статистика, періодична преса, мемуари.

Важливу групу джерел склали фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, державних архівів Донецької та Луганської областей. Найбільшу цінність мають матеріали фондів ВУЦВК та РНК УРСР, Держплану, Наркомату внутрішніх справ, Наркомату комунального господарства, Уповноваженого Народного комісаріату важкої промисловості СРСР при РНК УРСР, Народного комісаріату праці (ЦДАВО України - Ф.І, 2, 5, 26, 337, 806, 2623). Значним доповненням до документів центральних архівів послужили фонди міських рад, що зберігаються в державних архівах Донецької та Луганської областей. Зокрема, змістовна документальна інформація, яка дала можливість узагальнити показники розвитку соціальної інфраструктури міст шахтарського краю, зібрана в фонді Сталінського обласного управління народногосподарського обліку - Ф.Р- 4249. Доповненням до цього комплексу джерел стали звіти міських рад, що були надруковані в 30-ті роки.

Важливим джерелом написання дисертації стали розробки матеріалів переписів 1926, 1931 років, опубліковані в спеціальних виданнях (І). Використано багатий цифровий матеріал, вміщений у статистичних довідниках, спеціалізованих виданнях. Однак необхідно зауважити, що починаючи з другої половини 30-х років дані статистики фабрикувалися, увага приділялась переважно валовим, кількісним характеристикам явищ і процесів. До того ж існували численні обмеження щодо публікації підсумків статистичних обліків.

У висвітленні питань будівництва та розвитку міст Донбасу автор зверталась до місцевої преси, спогадів учасників тих подій, місцевих партійних керівників та передовиків виробництва.

І. Міські селища УСРР (Збірник статистико-економічних відомостей). - 1929; Підсумки обліку міської людності 1931 року. - Харків, 1933.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що вона є першою в сучасних умовах спробою комплексного дослідження історії соціального розвитку міст Донбасу в другій половині 20-х-30-ті роки. З позиції історичної правди, міждисциплінарного вивчення дається узагальнююча характеристика міських поселень, простежуються темпи зростання населення, вплив міграційних процесів на формування національного складу мешканців міст. Елементи новизни дав відхід від традиційних для радянської історіографії схем дослідження партійно-державної політики стосовно індустріальних центрів Донецького басейну, що дозволило показати її прагматичний, волюнтаристський, заідеологізований характер. Новизну носить і оцінка змін у структурі населення, стану розвитку інфраструктури промислових центрів.

Практичне значення дисертації визначається недостатньою розробкою історії соціального розвитку суспільства на рівні міст. Здійснений аналіз соціальних процесів у містах Донбасу може сприяти подальшим дослідженням як історії окремих міст, так і регіону в цілому, підготовці узагальнюючих праць. Основні положення і висновки дослідження послужать більш глибокому і всебічному висвітленню питань соціальної історії, підготовці спецкурсів з історії Донбасу, розробці виваженої регіональної політики в Україні.

У першому розділі - "Основні тенденції урбанізаційного процесу в Донбасі"-аналізуються ключові напрями розвитку міських поселень у Донецькому басейні, темпи, масштаби і характер їх зростання, на яких позначились як об'єктивні фактори, що супроводжують урбанізацію, так і вплив існуючої політичної системи. На підставі вивчення матеріалів переписів 1926 і 1931 років обґрунтовано висновок, що на межі 20-30-х років Донбас став найбільш урбанізованим регіоном України. Високі темпи зростання міського населення призвели до того, що на кінець 30-х років 74% населення Донецького краю мешкало в містах (по Україні в цілому, як і по СРСР, цей показник був удвічі меншим), вони стали, перш за все, наслідком форсованої індустріалізації та пріоритетного розвитку важкої промисловості, що становила основу економіки Донбасу.

На основі дослідження динаміки зростання міських поселень простежена тенденція, згідно з якою урбанізаційний процес у Донецькому краї вів не тільки до збільшення загальної кількості міст (в 1939 році їх нараховувалось 52, в 1925 році - 8), а й

насамперед до укрупнення середніх і зростання великих поселень, що мали визначальний вплив на розвиток регіону. Поряд з цим підкреслюється як особливість регіону - поширення поселень міського типу переважно монофункціонального характеру.

Аналіз демографічних аспектів урбанізації дозволив акцентувати увагу на тому, що формування міського соціуму Донбасу відбувалось за рахунок припливу мігрантів з різних районів СРСР, перш за все з Росії. Однак, якщо в другій половині 20-х років переміщення населення в шахтарський край відбувалось з Центрально-Чорноземного, Північного, Центрально-промислового районів Росії, ряду місцевостей Білорусії, які були традиційними місцями відходу населення на заробітки в гірничі райони, то в 30-ті роки збільшився приплив у міста українців. За даними матеріалів перепису 1939 року вони становили більшість серед мешканців міст. Причини цього явища вбачаються в екстенсивному характері радянської економіки, яка вимагала додаткових робочих рук, у той час коли з розгортанням гірничої та будівельної промисловості в ряді регіонів РСФРР приплив російських селян у Донбас дещо зменшився. Переміщення українського населення в міста значно прискорилося у зв'язку з насильницькою колективізацією сільського господарства. Таким чином у містах Донбасу відбувся процес реукраїнізації старих і українізації нових міст. Проте в найбільшому промисловому центрі краю Сталіно (Донецьк) на кінець 30-х років українці становили лише 32,7% (1).

Дослідження міграційних процесів показало, що в другій половині 20-х років закріплення населення в містах відбувалось досить повільно, що було пов'язано з традиційною сезонною плинністю, недоліками в організації праці, незадовільними житлово-побутовими умовами тощо. В 30-ті роки простежується поступова стабілізація міського соціуму, викликана як рішучими заходами держави, впровадженими з метою посилити адміністративний розподіл робочої сили, а також зменшення потреби в некваліфікованій праці в зв'язку з завершенням будівництва основних промислових об'єктів, так і використанням деяких економічних важелів, частковим поліпшенням умов життя.

Результати вивчення демографічних тенденцій урбанізації в Донбасі підтверджують їх відповідність загальним процесам, характерним і для інших промислових регіонів СРСР. Це виявилось у високому відсотку самодіяльного населення, зайнятого насамперед у виробництві, зменшуваній чисельності сім'ї тощо. Водночас підкреслюється, що в шахтарському краї вказані тенденції набули надмірних показників і негативно позначились на збалансованості різних елементів міського соціуму.

На підставі аналізу тенденцій розвитку міських поселень Донбасу зроблено висновок, що вони свідчили не про органічний, а переважно патологічний перебіг урбанізаційного процесу, який неминуче призводив до загострення соціальних проблем.

У другому розділі - "Партійно-державна політика щодо розвитку міст та її еволюція в ході форсованої індустріалізації" - висвітлюються заходи центральних і республіканських властей, партійно-державного апарату стосовно населення та розвитку міського господарства. Місто в досліджуваній період лідери більшовиків не розглядали як цілісність, як певну соціальну спільноту, а оцінювали його, догматизуючи марксистське положення про провідну роль робітничого класу, перш за все з точки зору зосередження в ньому промислового пролетаріату - опори партії в масах, декларували передову роль міста по відношенню до села.

Суто ідеологічний підхід був превалюючим у дискусії з питань "соціалістичного розселення" (1929-1931 рр.), в якій взяли участь як економісти, архітектори, містобудівельники, так і партійні та державні діячі: Н.К.Крупська, Г.О.Зінов'єв, А.В.Луначарський, Г.С.Струмлін та ін. Учасники дискусії, обговорюючи теоретико-ідеологічні засади "соціалістичного міста", не виробили єдиних підходів щодо нього, хоч були одностайними у запереченні міст старого типу, так званого капіталістичного. До того ж останнє слово залишалось за центральними органами партії, які висловили своє бачення проблеми в постанові травневого пленуму ЦК ВКП(б) 1930 року. Засудивши як прибічників необмеженого зростання міст, так і противників урбанізації, пленум запропонував заходи щодо поліпшення соціально-побутового будівництва, які, однак, значною мірою перекреслювались вимогами зосередження ресурсів для швидкої індустріалізації країни. Таким чином, партійними рішеннями був визначений пріоритетний чинник у політиці щодо міст - розвиток індустріального виробництва, а це фактично призводило до нехту-

вання потребами населення. Вказані обставини зумовлювали ігнорування комплексного підходу до соціального розвитку міст. Загальні підвалини політики партійних, державних органів містять прийняті ними рішення з конкретних питань стосовно міського господарства та населення.

На основі аналізу законодавства та документів державних і партійних органів зроблено висновок, що майже до кінця 20-х років увагу більшовицької партії привертала виключно великі міста: Харків, Київ, Дніпропетровськ. У той же час міські поселення Донбасу значною мірою залишались поза нею. Навіть у тих випадках, коли центральні органи звертались до питань розвитку міського господарства регіону, вони не виходили за межі констатації невтішного стану справ. Тільки в зв'язку з загостренням соціальних питань, перш за все житлового, в умовах стрімко зростаючого промислового будівництва було вжито ряд заходів, спрямованих на розв'язання проблем містобудування. Зокрема, Рада Праці і Оборони у постанові "Про впорядкування житлового, комунального та соціально-культурного будівництва в Донбасі" від 11 січня 1930 року запропонувала уряду України подати п'ятирічний план житлового будівництва, культурно-побутового та комунального обслуговування, пов'язаний з перспективами розвитку промисловості (1).

Проведене дослідження дало право стверджувати, що з поглибленням народногосподарських диспропорцій, викликаних форсуванням індустріалізації, збільшенням коштів на капітальне будівництво, асигнування на спорудження об'єктів соціальної інфраструктури постійно обмежувались. Закономірним наслідком цього став перегляд РНК України п'ятирічного плану розвитку житлового і культурно-побутового будівництва в регіоні. А розроблена в 30-ті роки схема розвитку міських поселень Донбасу передбачала вже не побудову нових "соціалістичних міст" в означених промислових районах, а створення біля існуючих "міст-центрів" нових поселень-"соцмістечок", розрахованих на 35-40 тис. мешканців.

У дисертації показано, що зростання уваги до проблем міського господарства з боку партійно-державного апарату було пов'язане з рішеннями червневого пленуму ЦК ВКП(б) 1931 року, відповідно в якими ВУЦВК в грудні 1931 року прийняв рішення про збільшення фінансування житлово-комунального будівництва промислових центрів

Донбасу. Планувалась реконструкція існуючих та будівництво нових міст, розгортання мережі водопостачання, спорудження шкіл, лікувальних закладів, поліпшення благоустрою тощо (І).

Однак аналіз реалізації вжитих заходів свідчить, що іманентнов рисов існуючої економічної системи було невиконання планів житлового та комунального будівництва, як і зведення інших об'єктів міського господарства. Зокрема, перебравши на себе житлобудівельні функції, держава позбавила житловий сектор притаманних йому механізмів і джерел відтворення і замінила їх плановими дотаціями з бюджету. При цьому фінансування житлобудівництва, як і соціальної інфраструктури, здійснювалось за залишковим принципом. До того ж політика централізованих державних інвестицій породжувала потяг до гігантоманії в будівництві, так як значно простіше було концентрувати їх на окремих об'єктах, ніж розвивати всі міські служби.

Разом з тим підвищення уваги до міст, як і відхід від політики воєнно-комуністичного штурму в економіці, надали певного імпульсу поступовому розвитку основних ланок міського господарства. Але через хронічне невиконання планів зведення об'єктів соціального призначення значна їх кількість перетворювалась на довгобуду.

Однією з причин цього, як підкреслюється в дослідженні, був відомчий підхід. Адже союзні господарські органи, керуючись принципом "спочатку завод, потім місто", обмежували фінансування будівництва в регіоні закладів охорони здоров'я, громадського харчування, культури тощо. В свою чергу, в середині 30-х років, за підрахунками автора, простежується зниження частки капіталовкладень у комунальне господарство міських поселень Донбасу в загальнореспубліканському обсязі. Не дивно, що за таких умов, а також за відсутності цілісного, комплексного підходу до питань будівництва об'єктів соціальної інфраструктури, зусилля органів влади були переорієнтовані на розв'язання переважно тих проблем, які набували надзвичайної гостроти.

Аналізуючи партійно-державну політику щодо міського населення, дисертант вказує, що мешканці міст відчували на собі наслідки усіх партійно-державних рішень та тиск ідеологічної машини незалежно від місця проживання. Оскільки політика по

відношенню до населення пов'язувався з економічною стратегією, Донбас, як один з найбільших індустріальних регіонів країни, ставився сталінським керівництвом у більш привілейоване становище при розподілі обмежених фондів продовольства та промислових товарів. Проте централізована розподільча політика не гарантувала їх отримання і життєвий рівень населення залишався низьким.

Отже, упродовж досліджуваного періоду відбувалась еволюція партійно-державної політики щодо індустріальних центрів Донбасу - від ставлення до проблеми як другорядної до підвищеної уваги з подальшим вибірковим підходом та "латанням дірок" у розвитку міського господарства.

У третьому розділі - "Зміни в соціальному складі населення та міському соціокультурному середовищі" аналізується соціальна структура населення міст, розвиток їх соціальної інфраструктури, особливості міського соціокультурного середовища. На основі даних перепису 1926 року зроблено висновок, що відповідаючи в цілому соціальній структурі українського суспільства періоду непу, соціальний склад міського населення мав свою особливість: значно більший відсоток робітників, яка зумовлювалась промисловим характером регіону. Частка службовців, як і представників інших прошарків міського населення - підприємців, крамарів, службовців культу, осіб вільних професій - була значно меншою порівняно з іншими містами України. Серед робітників, зайнятих у вугільній промисловості, а також на окремих металургійних підприємствах переважали імігранти, що прибули на тимчасові заробітки, і місцеві селяни, які зберегли зв'язок з сільським господарством.

Аналізуючи соціальну структуру міського населення на підставі даних перепису 1931 року, автор вказує на майже повне зникнення представників так званих "нетрудових груп" поряд із значним збільшенням кількості робітників серед самодіяльного населення. Вивчення змін у складі робітників, що поповнювались переважно за рахунок колишніх селян, свідчить про утворення "новоіндустріального передпролетаріату", який і визначав обличчя міського соціуму промислових центрів. Прошарок інтелігенції, що також зазнала суттєвих трансформацій, становив досить незначну частину міського населення Донбасу. Фактично в умовах соціально-класової нівеляції суспільства, яку цілеспрямовано здійснював партійно-державний апарат, відбувалась маргіналізація значної кількості мешканців міст. Крім того, внаслідок впровадження розподільчої системи

утвердилась певна градація різних груп робітників, інженерно-технічних працівників, службовців тощо шляхом обмеження їх доступу до промислових та продовольчих товарів. У розділі з залученням статистичних матеріалів, даних бюджетних обстежень простежені зміни в матеріальному забезпеченні мешканців міст.

В дослідженні дається розгорнута характеристика розвитку соціальної інфраструктури міських поселень Донбасу на середину 20-х років, вказується на її невідповідність навіть мінімальним потребам населення і занедбаність порівняно з іншими містами України. Це стосувалось передусім житлового фонду - пересічний показник кількості квадратних метрів житла на одного мешканця в містах Донбасу був нижчим середньоукраїнського. Однією з гострих проблем було водопостачання, що, в свою чергу, вело до погіршення санітарного стану міст. Низьким був і рівень благоустрою. Таке становище пояснювалось як неухагою до вказаних питань за часів самодержавства, так і руйнаціями періоду воєнного комунізму.

Внаслідок швидкого зростання чисельності населення міст упродовж другої половини 20-х років відбувалось загострення проблем у різних ланках міського господарства, яке виявлялось, зокрема, у зниженні пересічної норми забезпечення житловою площею. Це, поряд з погіршенням централізованого постачання, призводило до зростання соціальної напруженості, викликало посилення плинності робітників, ставало на перешкоді подальшого нарощування виробничого потенціалу.

Аналізуючи стан розбудови міського господарства в 30-ті роки, автор підкреслює, що постійне невиконання планів розвитку соціальної інфраструктури міст вело до невідповідності її рівня потребам населення. Підтвердженням наведеної тези є широке коло статистичних даних та архівних матеріалів, поданих у додатках.

У розділі йдеться про архітектурне оформлення міст, їх упорядкування, будівництво закладів освіти, культури, охорони здоров'я. Відзначається, що завдяки активній громадській роботі населення Горлівки, Луганська, та інших міст щодо озеленення, заощення вулиць, площ поліпшився благоустрій індустріальних центрів. Поряд з цим вказується на загострення в них екологічної ситуації.

Вагомим наслідком змін у соціальному складі населення та інфраструктурі міських поселень Донбасу в другій половині 20-х-30-ті роки стало утворення деформованого соціокультурного середовища. Набутий містами культурний потенціал носив

ідеологізований, спотворений характер і вступав у суперечність з загальнолюдськими цінностями, призводив до утворення субкультури, яка отримала влучну назву "барачної". У такому збіднілому соціокультурному середовищі населення ставало носієм ерзацкультури, передаючи її наступним поколінням.

У висновках підводяться основні підсумки і формулюються рекомендації щодо використання результатів дослідження. Відзначається, що в соціальному розвитку міст Донбасу досліджуваного періоду можна виділити три періоду. Перший, що охоплює другу половину 20-х років, характеризується швидким зростанням міського населення, погіршенням умов його життя, відсутністю належної уваги до зростаючих проблем міських поселень з боку центральних партійних та державних органів влади. На другому етапі (кінець 20-х-початок 30-х років) спостерігаються найвищі темпи приросту міського населення, надзвичайне загострення житлової кризи, різке погіршення продовольчого забезпечення, санітарного стану міст, висока плинність робітників тощо. Важкі партійно-державними органами деякі заходи, спрямовані на розвиток соціальної сфери в промислових центрах, носили здебільшого декларативний характер і повільно реалізовувались. Починаючи з середини 30-х років (третій етап), частково поліпшуються умови життя городян. Це стало наслідком загального розвитку суспільства (відміни карткової системи, змін в оплаті праці та ін.), так і розвитку соціальної інфраструктури міст порівняно з серединою 20-х років. Посилення процесів стабілізації міського соціуму супроводжувалось масштабними карально-репресивними акціями.

На захист виносяться такі основні положення дисертації:

- форсування індустріалізації, прискорене будівництво вугільних шахт, заводів у Донбасі призвело до значного зростання мережі міських поселень, збільшення чисельності їх мешканців, яка на кінець 30-х років досягла найвищого показника в Україні- 74% від загальної кількості населення краю. Різке збільшення міського населення за такий короткий термін свідчило про спотворену, патологічну, а не природню урбанізацію;

- на партійно-державній політиці щодо міських поселень Донбасу негативно позначилась догматизація марксистської тези про провідну роль робітничого класу, підпорядкованість міст потребам промисловості, коли потреби людей розцінювались як другорядні, примітивізація соціальних уявлень;

- незважаючи на те, що індустріальним центрам Донецького краю надавались певні переваги порівняно з іншими містами України, залишковий принцип фінансування соціальної сфери, всевладдя відомств, безправність ряд породжували хронічне відставання розвитку соціальної інфраструктури;

- досягнутий на кінець 30-х років рівень забезпеченості житлом, комунальними послугами, побутовими, навчальними, лікувальними закладами порівняно з серединою 20-х років поліпшився, проте не відповідав потребам населення, в більшість його показників поступалась середнім по Україні;

- формування міського соціуму відбувалось в умовах високого механічного приросту населення, постійних міграційних процесів, що уповільнювало його стабілізацію. Серед мешканців міст переважали колишні селяни, городяни в першому поколінні, які знали складних соціальних трансформацій. Маргінальний стан найширших верств населення ставав визначальною рисою міського соціуму;

- соціокультурне середовище індустріальних центрів Донбасу, акумулюючи в собі деформації суспільного розвитку вело до прищеплення населенню ментальності, характерної для тоталітарного суспільства.

Апробація дослідження. Дисертація обговорювалась на кафедрі загальної історії гуманітарних факультетів Київського університету ім. Тараса Шевченка. Основні положення доповідались на республіканських науково-практичних конференціях: "Українська державність: історія і сучасність" (Київ, 1993 р.), "Соціокультурні аспекти становлення державності в Україні (Специфіка східного і південно-східного регіонів)" (Запоріжжя, 1993 р.), на міжнародній науково-практичній конференції "Актуальні проблеми розвитку міст та міське самоврядування" (Рівне, 1993 р.).

Основні положення та висновки дисертації знайшли відображення у наступних публікаціях автора:

1. Проблема міста в державницькій концепції українських націоналістів // Українська державність : історія і сучасність : Матеріали наук. конф. - К., 1993. - С.298-300 (у співавторстві).

2. Город и формирование национального самосознания // Соціокультурні аспекти становлення державності в Україні (Специфіка східного і південно-східного регіонів): Тези доп. наук.-практ. конф. - Запоріжжя, 1993. - С.96-97.

3. Про деякі чинники маргіналізації населення міст Донбасу

(за матеріалами перепису 1926 року) // Актуальні проблеми розвитку міст та міське самоврядування (історія і сучасність) : Тези міжнарод. наук.-практ. конф. - Рівне, 1993. - С.154-155.

4. Вивчення особливостей соціального розвитку міст Донбасу як важливий аспект гуманітарної підготовки студентів // Проблеми багоступенчатої підготовки спеціалістів в інженерних вузах: тезиси док. респуб. науко-практ. конф. - Алчевськ, 1993. - С.63-64 (в соавторстві).

5. Про деякі проблеми урбанізації в Україні в 30-ті роки в дослідженнях істориків діаспори // Методологія і зміст гуманітарної освіти: сучасний стан і перспективи розвитку: Тези Всеукраїн. наук. - теор. конф. - Херсон, 1993. - С.52-53.

Вісім

Підл. до друку 28.06.95. . Формат 60×84^{1/16}.
Папір друк. № 2 . Спосіб друку офсетний. Умовн. друк. арк. 216 .
Умовн. фарбо-відб. 1,24 . Обл.-вид. арк. 10 .
Тираж 100 . Зам. № 5-3079 .

Фірма «ВІПОЛ»
252151, Київ, вул. Волинська, 60.

SUMMARY

Kokorskaya O.I. Social development of Donbass' cities (in second half of the 1920's-1930's).

The thesis is presented for the academic degree of the Candidate of History; Speciality 07.00.02. - History of the Ukraine, Kiev Taras Shevchenko University, Kiev, 1995.

The thesis is a manuscript. The work examines and analyses the history of social development of cities in the mining region Donbass, change in social structure of urban population, conditions of their life and governmental policy toward Donbass' cities during the rapid industrialization.

It is determined that the social development of Donbass' cities had been transformed by a totalitarian regime and social conditions in industrial centres did not satisfy the demands of inhabitants.

АННОТАЦІЯ

Кокорська О.І. Соціальне розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х-30-х роки ХХ століття).

Дисертація на соискание ученої ступені кандидата історических наук по спеціальності 07.00.02 - Історія України. Київський університет ім. Тараса Шевченка, Київ, 1995.

Дисертація являється рукописом. В роботі на основі широкого кола джерел досліджується історія соціального розвитку промислових центрів Донбасу, зміни в соціальній структурі населення і умовах його життя, еволюція партійно-державної політики по відношенню до міст в ході форсованої промислової індустріалізації.

Установлено, що соціальне розвиток міст в період утвердження тоталітарного режиму набуло деформований характер, а досягнутий рівень розвитку соціальної інфраструктури во многом не відповідав потребностям населення.

Ключові слова: урбанізація, місто, соціальний розвиток, суцiум, соціальна інфраструктура.

AB 32.768